

Whittington

MACHIAVELLI.



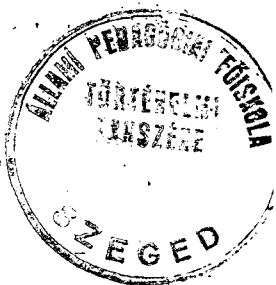
0133163

IRTA

MACAULAY B. T.

ANGOLBÓL FORDITOTTA

B. P.



BUDAPEST, 1875.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGY. IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

Pedagógiai Főiskola, Szeged
Központi Leltár

Lelt. naplószt.: 7976 / 195 4

Franklin-Társulat nyomdája.

Nem hiszszük, hogy volna oly általánosan gyü-
lölt név az irodalomtörténetben, mint azon
férfiúé, kinek jellemét s munkáit jelenleg vizsgálni
szándékunk. A kifejezések, melyekkel közönsé-
gesen jellemzik, mintegy értetik, hogy ő volt a
kisértő, a rossz szellem, a dicsvágy s bosszú felfe-
dezője, a hitszegés első feltalálója, és hogy a vég-
zetteljes *Principe* kiadása előtt soha nem volt
képmutató zsarnok, vagy áruló, színlett erény,
célírányos vétek. Egyik író komolyan állítja,
hogy Szász Mórícz egész álnok politikáját eme
gyalázatos munkából tanulta. Másik azt találja,
hogy mióta törökre lefordították, a szultánok
sűrűbben gyakorolják a testvérfojtás szokását,
mint annak előtt. Lyttelton a lord szegény floren-
czit a Guise-család sokrendű árulásaival és a
Bertalan-éj öldökléseivel terheli. Több író cél-
zásával a löpor-összeesküvést eredetileg tanainak
tulajdonítja és úgy látszik vélekedni, hogy a
Guy Faux képe az övé által lenne helyettesítendő
azon menetek alkalmával, melyekkel Anglia szel-
lemes ifjúsága N.-Britannia megmentését éven-
ként ünnepli. A római egyház munkáit elátkozta.

Saját honfitársaink sem maradtak el véleményeik nyilvánításában érdemei mögött, vezetéknévét a gazság jelzőjeül s keresztnévét ördög helyett használván.

Valóban alig lehetséges bárkinek is, ha nem eléggé jártas Olaszország történetében s irodalmában, iszony és bámulat nélkül olvasni a híres értekezést, mely annyi gyalázást hozott Machiavelli névére. Az ily meztelen s mégis szégyen nélküli kitarása a romlottságnak, ily hideg, észélyes, tudományos fertelmesség inkább sátánhoz, mint a legelromlottabb emberhez látszanak illeni. Elvek, melyekre a megrögzött gyilkos alig czélozva meghitt bűntársa előtt, vagy még saját lelkiismeretének sem vallana meg enyhítő álokoskodás szépítgetése nélkül, hirdetvék itt, mellőzve minden körülírást, oda állítva mint alap-axiomái az egész politikai tudománynak.

Nem rendkívüli, hogy közönséges olvasó ilyen könyv szerzőjét a legromlottabb s szemtelebb emberi teremtménynek tartja. Okos ember azonban mindig hajlandó volt gyanakodva nézni a tömeg angyalait s daemonjait: s jelen esetben különféle körülmények még a felületes szemlélőt is készitik kétségbe vonni a közitéletet. Ismeretes, hogy Machiavelli egész életében buzgó republikánus volt. Azon évben, melyben az uralomvágy e kézikönyvét megírta, bebörtönözték s kínpadra vonták a közszabadság ügyéért. Megfoghatatlannak látszik, hogy a szabadság vértanúja szándé-

kosan a zsarnokság apostolaként működjék. Több jeles író ennél fogva igyekezett a szerencsétlen műben valamely rejtett értelmet fedezni fel, összhangzóbbat a szerző jellemével s életével, mint a minő első pillanatra feltűnik.

Egyik hypothesis, hogy Machiavelli az ifjú Medicis Lőrincz ellen hasonló csalárdsággal akart élni, minővel állítólag Sunderland élt volna a mi II. Jakabunk irányában, és hogy növendékét erőszakos és álnok merényletekre készíté, ez lévén legbiztosabb mód a szabadulás és bosszú perczének siettetésére. Másik vélemény, melyet úgy látszik Bacon lord is támogat: miszerint ez értekezés pusztán komoly ironia, arra számítva, hogy óvja a népeket dicsvágyó férfiak ármányaitól. Könnyű lenne megmutatni, mennyire nem hangzik össze e megfejtések egyike is még maga a *Principe* sok helyeivel sem. De leghatározottabb czáfolatot Machiavelli egyéb munkái nyujtanak. Minden irataiban, melyeket közönség elé bocsátott, s mindazokban, melyeket kiadói kutatása három század lefolyta alatt napvilágra hozott, vígjátékaiban — a tömeg mulattatására, commentarjaiban Liviushoz — Florencz lelkes honfiainak olvasmányául szánva — történelmében, melyet a pápák szeretetre s becsülésre legméltóbbjai egyikének ajánlott, államirataiban, magánjegyzeteiben: erkölcsi elveinek ugyan azon téviránya, melyért a *Principet* oly keményen ítélik el — többé-kevésbé felismerhető. Kétke-

dünk, található volna-e szerzeményeinek sok kötetében egyetlen kifejezés; mely azt mutatná, hogy tettetés vagy árulás valaha böcsmérleendőnek tetszett előtte.

Ezek után nevetségesnek látszhatik azt állítani, hogy mi kevés munkát ismerünk, mely oly emelkedett érzelmet, oly tiszta s meleg buzgalmat a közjó iránt, s oly helyes nézetet tartalmazna a polgári kötelességekről és jogokról, mint Machiavelliéi. Pedig mégis úgy van. És magából a *Principe*ből sok helyet választhatnánk ez észrevétel támogatására. Századunk s hazánk olvasóját ilyen ellenmondás első pillanatra tökéletesen megzavarja. Úgy látszik, az egész ember talány; ellentétes tulajdonok: önzés és nagylelkűség, kegyetlenség és jó akarat, ármány és egyenesség, elvetemült gonoszság és regényes heroismus csodás vegyülete. Egyik tétel olyan, hogy a tapasztalt diplomata alig írná jegyekben legmeghittebb kémje utasításául; — a legközelebbi egy lelkes iskolás gyermek Leonidás haláláról írt feladatából látszik kivontnak. Úgyes csalárdság s hazafiui önfeláldozás egyenlő nemből s mértékben keltik föl tisztelő bámulatát. Az író erkölcsi érzékenysége egyszerre betegesen tompának s betegesen élesnek tetszik. Két egészen különböző jellem van benne egyesítve, nem csak egyesítve, de sőt összeszöve; hossz- és keresztoszalai lelkiületének s vegyületök, mint a selyemben a tarka szálaké, az egész szövetet fényes és folyton

változó színben játszatja. A magyarázat könnyű lenne, ha ő nagyon gyarló vagy nagyon negé-
lyes ember. De bizonyára se egyik, se másik
nem volt. Munkái ellenmondás nélkül bizonyít-
ják, hogy esze hatalmas, izlése tiszta s a nevetsé-
ges iránti érzéke igen finom vala.

Ez különös, s a legkülönösebb mégis hátra
van. Nincs semminemű okunk gondolni, hogy
azok, kik közt élt, valami botrányost vagy ellen-
mondást láttak munkáiban. Sok bizonyága van a
nagy becsülésnek, melyben munkái szintúgy
mint személye kortársainak tiszteletre legmél-
tóbbitól tartattak. VII. Clemens ugyanazon
könyvek közrebocsátását pártolta, melyeket a
tridenti zsinatban a következő nemzedék alkal-
matlannak nyilvánított keresztyének általi ol-
vasásra. A democrata-párt némely tagja megróttá
az államtitkárt, hogy a *Principet* oly pártfogónak
ajánlotta, ki a Medicisek népszerűtlen nevét vi-
seli. De azon erkölcstelen tanok ellen, melyek
azóta oly szigorú rosszalást hívtak föl, úgy lát-
szik semmi kifogást nem tettek. A zaj, mit felette
ütöttek, túl, az Alpokon keletkezett először, s
Olaszországon bámúlattal hallatott. Az első tá-
madó, a mennyire tudjuk, saját honfitársunk, Pole
bibornok volt. Az Anti-Machiavelli szerzője egy
francia protestáns.

Ennélfogva tehát az akkori olaszok erkölcsi
érzületének állapotában kell keresnünk valódi
magyarázatát annak, mi legtitokszerűbbnek tet-

szik e nevezetes férfiú életében és munkáiban. Miután ez a tárgy sok érdekes, úgy politikai, mint metaphysikai elmélkedésre nyújt anyagot: nem fogunk kissé hosszab tárgyalása miatt mentegőzni.

A sötét és szerencsétlen századok alatt, melyek a római birodalom bukását követték, Italia sokkal nagyobb mértékben őrzötte meg a régi civilisatio nyomait, mint nyugoti Európa bármely más része. Az éj, mely reá borúlt, egy éjszaki nyár éje volt. A hajnal fel kezdett hasadni, mielőtt a megelőző naplemenet utolsó vízfénye eltűnt volna a látkörrel. A francia Merovingok és szász heptarchia idejében tudatlanság és vadság úgy látszik tetőpontjukra hágtak. De a nápolyi tartományok, elismervén a keleti birodalom felsőbbségét, megőrzének valamit még ekkor is a keleti tudományosság- és finomultságból. Róma, védve főpapjai szentesített characteré által, legalább viszonylagos biztosságot és nyugalmat élvezett. Még azon tájakon is, hol a vérengző lombardok alapították monarchiájukat, hasonlíthatlanúl több jóllét, műveltség, anyagi kényelem és társas rend volt, mint Galliában, Britanniában és Germániában.

A mi leginkább különbözteté meg Itáliát a szomszéd országoktól, azon fontosság volt, melyet e városok lakossága igen korán kezdé nyerni. Némely várost a barbarok dühe elől megszökött menekültek vad s félre eső helyeken alapítottak,

Ilyenek voltak Velencze, Genua, melyek szabadságát rejtett fekvésök óvta, mignem képesek lettek hatalmukkal őrzeni meg. Más városok, úgy látszik föntartották a támadók változó dynastiai — Odoacer és Theodoric, Narses és Alboin alatt a municipális intézményeket, melyeket a nagy köztársaság szabadelvű politikájának köszönhetének. Tartományokban, melyeket a központi kormány mind ótalmazni vagy elnyomni gyenge vala, ez intézmények fokenként állandóságot s erőt nyertek. A polgárok falaik által védve, és saját tisztviselőik s rendeleteik által kormányozva, a köztársasági függetlenség tetemes részét élvezték. Így egy erős democrat szellem keletkezett. A carlovingi fejedelmek gyengébbek voltak, hogy sem elnyomják, Otto nagyilelkű politikája felbátorította. Talán el lehetett vala nyomni, ha az egyház és állam szorosán szövetkeznek. Viszályuk táplálta és edzette. A XII. században érte el teljes erejét, s hosszas és kétséges tusa után diadalmaskodott a sváb fejedelmek ügyességén és bátorságán.

Az egyházi hatalom segítsége nagyon sokkal járult a Guelfek sikeréhez. E siker azonban igen kétséges jó lesz vala, ha egyedüli hatása: morális rabsággal váltani fel a politikai rabságot, s a caesarok rovására emelni a pápákat. Szerencsére Italia közszelleme régen magában rejté a szabad gondolkozás csiráját, melyet aztán gyorsan fejlesztett a szabad intézmények természetes

befolyása. Azon ország népe tovább s közelebb-ről látta az egyház egész gépezetét, szentjeit és csodáit, magas igényeit és fényes szertartását, értéktelen áldásait, ártalmatlan átkait, hogysém elámíttassék. Ők azon színfalak mögött álltak, melyeket mások gyermekes tisztelettel s érdekekkel néztek. Ők szemtanúi valának a függönyök rendezésének és a mennydörgés gyártásának. Ők a színészek természetes arczát látták, s természetes hangját hallották. Távol lakó nemzetek a pápát a mindenható helyettesének, a mindent tudó oraculumának, a birónak tekintették, kinek ítéletét sem a theologusok, sem a királyok vitáiban egy keresztyénnek sem kellene fellebbezni. Az olaszok ismerték ifjusága minden dőreségét, s mindazon bectelen ármányt, mely hatalomra emelte. Ők tudták, mily gyakran alkalmazta az egyház kulcsait, hogy a legszentebb kötelezettségek alól feloldja magát, és vagyonát, hogy ágyasait és rokonait hizlalja. A megállapított vallás tanait s szertartásait illő tiszteletben tartották. — Bár még mindig katolikusoknak nevezték magukat, megszűntek pápisták lenni. Azon szellemi fegyverek, melyek rémületet vittek a legbüszkébb fejedelem palotái- és táborába, a Vatican közvetlen szomszédságában csak megvetést költöttek. Sándor pápa, midőn ráparancsolt a mi II. Henrikünkre, hogy korbács alá vesse magát egy lázadó alattvaló sírja előtt, maga is számüzött volt. — A rómaiak félvén, hogy szabadságaik

ellen merényeket forral, elűzték városukból; és noha ünnepélyesen megígérte, hogy jövődre csakszellemi kötelességeire szorítkozik, még ekkor is vonakodtak visszafogadni őt.

Európa minden más részében egy nagy és hatalmas kiváltságos osztály taposta a népet s daczolt a kormánynyal. De Itália legvirágzóbb részeiben a hűbéri nemesek viszonylagos jelentéktelenségre voltak süllyedve. Némely tartományokban a hatalmas községeknél, melyeknek ellenállni képtelenek voltak, oltalmat kerestek és fokenként a polgárok tömegében veszttek el. Más helyeken nagy befolyásuk volt, de e befolyás igen különböző vala attól, melyet egy transalpin királyság aristocratiája gyakorolt. Ők nem apró fejedelmek, de kitűnő polgárok voltak. A helyett, hogy erődeiket a hegyek közt erősítenék, a városokban palotáikat díszítették. A társadalmi állapot a nápolyi birodalmakban s az egyházi állam némely részeiben inkább hasonlított ahhoz, mely Európa nagy monarchiáiban létezett. De Lombardia s Toscana kormányaik minden forradalmaik mellett más jellemet őrzöttek meg. Egy városba összegyűlt nép sokkal veszedelmesebb uralkodójára nézve, mintha nagy területen van elszórva. A legönkényesebb caesar szükségesnek látta a lomha főváros lakosait a tartományok költségén táplálni és mulattatni. Madridi polgárok nem egyszer ostromolták fejedelmöket saját palotájában s a legmegalázóbb engedményeket

csikarták ki tőle. A szultánok gyakran kényszerültek Konstantinápoly dühös csöcselékét egy-egy népszerűtlen vezér fejével csillapítani le. Ugyanezen okból bizonyos democraticus színezete volt az éjszak-italiai monarchicus és aristocraticus államoknak.

Így a szabadság, bárha csak helyenként s futólag, fel-felkereste Italiát; s a szabadsággal kereskedés és hatalom, tudomány és izlés, az élet minden kényelme és dísze jövének. A keresztes háborúk, melyek által más országok nem nyertek semmit, csak erekyéket és sebeket, az adriai s tyrrheni tenger keletkező köztársaságainak vagyonosságát, hatalmát s tudományát nagy mértékben növelék. E köztársaságok erkölcsi állapota s földterületi helyzete képessé tette őket a nyugot barbárságát s a kelet művelődését egyenlőn hasznokra fordítani. Olasz hajók lepték el a tengereket, olasz raktárak emelkedtek a partokon. Minden városban voltak olasz pénzváltó ügynökségek. Gyárok virágzottak, bankok alakultak. A kereskedelmi gépezet működését sok hasznos és szép találmány könnyítette meg. Kétkedünk, ha Európa valamely országa, kivéve Angol-országot elérte, a jelenben a gazdagság s civilizatio oly magas fokát, milyenre Itália némely része ezelőtt négyszáz évvel emelkedett. A történetíró ritkán bocsátkozik azon részletekbe, melyekből valamely állam valódi állapotára következtethetni. Innen van, hogy az utókort oly

gyakran félrevezetik a költők és rhetorok — kik az udvar fényéről hibásan a nép boldogságára következtetnek — bizonytalan túlzásaikkal. Szerencsénkre Villani János terjedelmes és körülményes leírást adott Florencz állapotáról a XIV-ik század elején. A köztársaság jövedelme három százezer forintra ment; oly összeg, számításba véve a becses ércz értéki csökkenését, mely felért legalább hatszáz ezer font sterlinggel; több mint melyet ezelőtt két századdal Anglia s Irland évenként adott Erzsébetnek. Csak a gyapotgyár maga 200 raktárt és harminczezer munkást igényelt. Az évenként készült posztót középáron 12 száz-ezer forinton adták el, mely összeg, felváltható értékben, egészen megfelel nálunk két és fél milliónak. Évenként négyszázezer forintot vertek. Nyolczvan bank vezetése nem csupán Florencz, de egész Európa kereskedelmi üzleteit. Ez intézetek transactiói néha oly fényesek voltak, hogy a Baringok és Rothschildek kortársait is meglephetik. Két ház háromszázezer márkán felül kölcsönzött az angol III. Eduardnak oly korban, midőn egy марка több ezüstöt tartalmazott, mint mai nap ötven shilling s midőn az ezüst több mint négyszeres értékkel bírt, mint jelenleg. A város és környék lakosságának száma százhetvenezer volt. A különböző iskolákban mintegy tizezer gyermek tanult olvasni, ezer kétszáz arithmeticat; hatszáz tudományos képzettséget nyert.

A szépirodalom és művészet haladása arányban állott a közjólétével. Augustus zsarnok utódai alatt az értelem egész mezeje pusztta sivataggá változott, melynek határa ki volt ugyan jelölve; még megtartá a régi művelés nyomait, hanem se virágot, se gyümölcsöt nem termett. A barbárság özöne jött. Elsodorta a határköveket, eltörölte az előbbi barázdák jeleit. De termékenyített, míg pusztított. Midőn visszafolyt, a vadon isten kertje lett, minden oldalon virult, mosolygott, tapsolt, mindenfelé önkényes bőségben árasztva szét mindent, mi fényes, illatos és tápláló.

Egy új nyelv, egyszerű báj és egyszerű erő jellemével, tökélyre ért. A költészet ragyogóbb és élénkebb színét soha egy nyelv sem adta; és nem is sok idő telt el a költő megjelenéseig, ki azt használni tudta. A XIV-ik század elején született a *Divina Comoeida*, hasonlíthatlanul a képzelet legnagyobb műve Homer költeményei óta. A következő nemzedék igaz, nem szült második Dantét, de jelesen tünt ki az értelmiség közmozgalma által. A latin írók tanulmányozását soha sem hanyagolták el egészen Italiában. De Petrarca mélyebb, szabadabb s csinosabb tudományosságot hozott be és honfitársaival közlötöte azon lelkesülést a történelem, irodalom s Róma régiségei iránt, mely saját szívét fagyos kedvese és még fagyosabb múzsája közt osztá meg; Bocaccio figyelmöket Görögország magasztosb és bájosb mintáira fordította.

Ez időtől fogva a tudomány s lángész bámulata csaknem bálványozássá fokozódott Italia népeinél. Királyok s köztársaságok, bibornokok s dogék versenyeztek egymás közt Petrarca tisztelése- s ünneplésében. Versengő államok küldöttjei keresték a tisztességet: oktatásában részesülhetni. Megkoszorúztatása annyira hatott a nápolyi kormányra és római népre, mint' valamely fontos politikai egyezkedés eseménye. Könyvek, antikok gyűjtése, tanárságok alapítása, tudományos férfiak pártolása csaknem általános divattá lett a nagyok közt. Az irodalmi bűvárlatok szelleme a kereskedelmi vállalatéval szövetkezett. Minden helyet, melyre Florencz kalmár-fejedelmei kiterjeszték óriás kereskedésöket, a Tigris bazárjaitól a Clyde kolostoráig, felkutattak emlékpénzek- s kéziratokért. Építészetet, szobrászatot, képirást fényesen serkentettek. Valóban nehéz volna egyetlen kitűnő olaszt nevezni azon időszakból, melyről szólunk, ki bármilyen lett légyen általános jelleme, a tudomány s művészetek iránt szeretettel legalább ne negélyzett volna.

Ismeretek s közjóllét folyvást együtt haladtak. Mindkettő délpontját Medicis Lőrincz idejében érte el. Nem állhatjuk meg, hogy ne idézzük a tündöklő sorokat, melyekben a toscanai Thucydides Italia akkori állapotját festi. *) „Ridotta

*) Minden a legnagyobb békében és nyugalomban volt, a hegyes és terméketlenebb helyek nem kevésbé síkok és legtermékenyebb tájak műveltettek, nem más

tutta in somma pace e tranquillità, coltivata non meno ne' luoghi piú montuosi e piú sterili che nelle pianure e regioni piú fertili, né sottoporta ad altro imperio che de' suoi medesimi, non solo era abbondantissima d'abitatori e di ricchezze; ma illustrata sommamenta dalla magnificenza di molti principi, dallo splendore di molte nobilissime e bellissime città, dalla sedia e maestá della religione, fioriva d'uomini prestantissimi nell'amministrazione delle cose pubbliche, e d'ingegni molto nobili in lutte le scienze, ed in qualunque arte preclara ed industriosa.“ Midőn ez igaz s fényes leírást olvassuk, alig hitethetjük el magunkkal, hogy oly időszakról olvasunk, melyben Anglia s Franciaország évkönyvei, a szegénység barbárság, tudatlanság borzasztó képét nyújtják. A tudatlan úr kegyetlenségeitől s a lesúlyedt pór szenvedéseitől mily gyönyörrel fordulunk a gazdag s felvilágosodott olasz államokhoz, a nagy és pompás városokhoz, kikötők, arsenalok, villák, múzeumok, könyvtárakhoz, a kényelem s fényűzés minden czikkeivel bővelkedő vásárokhoz, a munkásoktól hemzsegő gyárakhoz, az Apenninekhez, melyet fel egész a tetőig művelve valának, a Póhoz, mely

csak saját maguk kormányának alá vetve, nemcsak lakosság s gazdagságban bővelkedett; hanem sok herczeg pompájával, sok szép és nemes város fényével, a vallás fenségének székhelyével tündökle; a közügyek igazgatásában kitűnő férfiak: s minden tudomány, a szépművészet s ipar bármely nemében nemes tehetségek virágoztak.

Lombardia terményeit Velence magtáraiba, Bengalia selymét s Siberia prémjét Milano palotáiba szállítá. Minden művelt lélek különös örömmel pihen meg a szép, a boldog, a dicső Florenczen, termeken, melyek Pulci vidámságát viszhangozták, a czellán, melyben Politian éji lámpája pislogott, a szobrokon, melyekre Michel Angelo szemei a rokon ihlettség örjöngésében meredtek, a kerteken, hol Lorenzo Etruria szüzeinek első május tánczünnepeére készíté egy ragyogó dalt. Ah! e szép város! e szellem, tudomány, lángész, szerelem!

Az idő közel volt, midőn az Apocalypse két üvegének tartalma ki, s e bájos országra volt ömlendő: a gyilkolás, éhség, koldusság, gyalázat, szolgaság, kétségbeesés kora.

Az olasz államokban, mint sok természeti testben, idő előtti évülés volt a kora érettség büntetése. Kora nagyságukat s kora hanyatlásukat eredetileg ugyanazon oknak tulajdoníthatni, a túlnyomóságnak, melyet e városok a politikai rendszerben nyertek.

Vadászok vagy pásztorok társulatában könnyen s szükségkép lesz mindenki katona. Mindennapi foglalkozása tökéletesen megfér a katonai szolgálat kötelességeivel. Bármily távol essék a hadi vállalat, mit kivinni szándékszik, könnyen magával szállítja a készleteket, melyek föntartására szükségesek. Az egész nép egy sereg, az egész év egy hadjárat. Ilyen volt a társadalmi

állapot, mely megkönnyítette Atila s Tamerlan óriási hódításait.

De a nép, mely földművelésből él, nagyon különböző helyzetben van. A szántóvető földjéhez, van kötve, melyet mível. Egy hosszú hadjárat tönkre tenné. De foglalkozás-módja olyan, mely testének a katonára nézve szükséges tényleges és nemleges erőt kölcsönzi. És — legalább a földművelés tudományának bölcsőjében — nem is veszi szakadatlan figyelmét igénybe. Az év bizonyos szakaszaiban csaknem egészen foglalkozás nélkül van, s egy rövid hadjáratra időt vehet magának, a nélkül, hogy károsodnék. Így valának Róma legiói is első háborúiban szervezve. Az évszak, melyben a földmunka nem követelte a művelő jelenlétét, elég volt egy rövid portyázás- és csatára. Ezek az operatiók, noha sokkal gyakrabban szakítottak meg, hogysem határozott eredményre vezessenek, elégségesek voltak a nép közt a fegyelem és bátorság bizonyos fokát fenntartani, mely őket nemcsak biztosokká, sőt félelme-sekké tette. A középkor ijászai s lándzsásai, kik 40 napi élelemszerrel hátukon cserélték fel lak helyöket a táborral, hasonnemű csapatok valának.

De ha kereskedelem és gyárak virágozni kezdenek: nagy változás jön létre. Az íróasztal s szövőszék ülő szokásai a háború fáradalmait és sanyarait türhetetlenné teszik. A kereskedők, kézművessk foglalkozása folytonos jelenlétet és figyelmet követel. Ily társulatokban kevés felesleg idő,

de rendesen sok a felesleg pénz. Ennélfogva a társadalom némely tagjai bérbe fogadtatnak, hogy a többieket fölmentsék oly feladattól, mely szokásaik- s foglalkozásaikkal össze nem fér.

Görögország történelme ebben úgy, mint több más tekintetben, legjobb commentárja Italia történelmének. Öt századdal a keresztyén időszámítás előtt az aegaei tenger körüli köztársaságok polgárai a legszebb katonaságot alkották, mely talán valaha létezett. A jóllét és finomodás gyarpultával a rendszer fokanként át kezdde változni. A jóniai államok voltak az első, melyekben kereskedelem s művészet emelkedni kezdtek, és az első, melyekben a fegyelem hanyatlott. A plataeai csata után 80 év alatt mindenütt zsoldos csapatokat alkalmaztak csatákban s ostromoknál. Demosthenes korában alig volt lehetséges rábeszélni vagy kényszeríteni az atheneaieket, hogy idegen szolgálatba lépjenek. Lycurg törvényei tilták a kereskedést s kézművességet. Ennél fogva a spártaiak még sokáig nem szüntek meg nemzeti véderővel bírni, midőn már szomszédjaik bérelni kezdek zsoldosaikat. De hadi szellemök hanyatlott saját-ságos intézményeiknél fogva. A második században Krisztus előtt Görögországban egyetlen harczias nemzet létezett, Aetolia hegyhátí vad lakói, kik pár nemzedékkel maradtak honfitársaik mögött művelődés- és értelmiségben.

Mindazon indokok, melyek e hatást születték a görögöknél, még erősebben működtek a

modern olaszoknál. Olyan hatalom helyén, mint Spárta, s mely természetében harczias volt, egyházi állam vala köztök, mely természetében békés volt. A hol számos rabszolgan, ott minden szabad férfit a legerősebb indokok készítetnek megbarátkozni a fegyverek használatával. Italia köztársaságai nem voltak e házi ellenségek ezreivel úgy elárasztva, mint a görögök. Végre a mód, melyben Olaszország boldog időszakában a hadi operatiókat vezették, különösen kedvezőtlen volt derék hadsereg alakítására. Tetőtől talpig vassal fedett, súlyos lándzsákkal fegyverzett, s a legnagyobb faj lovon ülő férfiakat tekintették a hadsereg erejének. A gyalogságot aránylag haszon nélkülinek tartották és elhanyagolták, míg valóban azzá lett. Ezen *tactica* fenntartotta magát századokon keresztül Európa csaknem minden részében. Hogy gyalog katona ellent állhatna a nehéz lovasság támadásának, tökéletesen lehetlennek hitték, mígnem a XV-ik század vége felé Schweiz kemény hegylakói eloszlatták e varázst és bámulatra ragadták a legtapasztaltabb hadvezért, midőn a rémitő rohamot áthatlan lándzsakerdőkkel fogadták.

A görög dárda, a római kard vagy újkori szurony kezelésének elsajátítása aránylag könnyű. De csak a mindennapi gyakorlat éveken át szoktathatta a fegyveres katonát nehéz vértézete elviseléséhez, s durva fegyvere forgatásához. A hadviselés e legfontosb. ága külön professióvá

vált egész Európában. Igaz, hogy ez Alpokon túl, habár professio igen, de nem volt általános foglalkozás. A földes urak nagy osztályának kötelessége s mulatsága vala. E szolgálat fejében bírták földjüket, s oly időtöltésök volt, melynek segítségével, szellemi táplálék hiányában, üres óráikat kellemesen tölték bé. De Olaszország éjszaki államaiban, mint már megjegyzők, a városok növekedő hatalma a hol nem szünteté meg az e fajta embereket, egészen megváltoztatá szokásaikat. Itt tehát a gyakorlat: zsoldosokat alkalmazni, oly időben általánossá lett, midőn azt más országokban alig ismerték.

Midőn a fegyverviselés egy külön osztály mesterségévé lesz, legkevésbbé veszélyes teendője a kormánynak, ez osztályt állandó hadsereggé alakítani. Alig lehetséges, hogy valaki életét valamely ország szolgálatában a nélkül töltsse el, hogy némi érdekekkel ne viseltessék annak nagysága iránt. Annak győzelmei az ő győzelmei, vereségei az ő vereségei. A szerződés veszít valamit kufár jelleméből. A katona szolgálatai hazafiúi buzgalom hatásának látszanak, zsoldja a nemzet hálaadójának. Elárulni a hatalmat, melyet szolgál, vagy csak hanyagúl is járni el szolgálatában: legnagyobb s megbecstelenítőbb vétek sze-me elött.

Midőn Italia fejedelmei s köztársaságai bérelt csapatokat kezdenék használni, legokosabban tevék vala, ha elkülönzött katonai rendet alapít-

nak. Szerencsétlenségre ez nem történt. A félsziget zsoldos harczosai, a helyett, hogy különböző hatalmak állandó zsoldjába szegődnének, mindnyájok közös birtokának tekintettek. A szövetség az állam s védői közt egyszerű meztelen alku volt. A kalandor lovát, fegyverét, erejét s tapasztalását adta a cserébe. Akár a nápolyi király, vagy a milanói herceg, a pápa vagy florenczi signoria kötötte az alkut, neki tökéletesen mindegy volt. A legnagyobb bérre s a leghosszabb szolgálati időre tekintett. Ha a hadjáratnak, melyre szerződött, vége lett, nem volt se becsület, se polgári törvény, mely gátolná, hogy fegyvereit előbbi ura ellen ne fordítsa. A katona mind a polgártól mind az alattvalótól el volt különözve. A természetes következmény nem maradt el. A háború jelleme egészen megváltozott, vezetése oly emberekre levén bízva, kik se azokat nem szerették, kiket védelmeztek, se azokat nem gyűlölték, kik ellen harczoltak; kiket sokszor erősebb kötelékek fűztek a sereghez, mely ellen küzdöttek, mint az államhoz, melyet szolgáltak; kik vesztettek a tusa eldöntésével, és nyertek kinyújtásán. Mindenki azon tudattal jött a táborba, hogy pár nap múlva talán azon hatalom zsoldját húzandja, a melyik ellen most harczol, és ellenségei oldalán vív szövetségesei ellen. A legerősebb érdekek és legerősebb érzelmek működtek össze: gyengíteni azok ellenségeskedését, kik nem rég bajtársak valának, és nem sokára ismét bajtársak

lehetnek. Közös professiojuk olyan kötelék volt, melyet akkor sem felejtettek el, midőn egymást vívó pártok szolgálatában állottak. Innen van, hogy bágyadtabb s határozatlanabb operatiók, mint milyenekről a történet valaha emlékezik, mozdulatok és ellenmozdulatok, prédáló expeditiók s ostromok, vér nélküli capitulatiók, s hasonlóan vér nélküli csaták képezik Italia hadi történetét csaknem két századon keresztül. Hatalmas seregek vívnak reggeltől estig, nagy győzelmet nyernek, ezrek tétetnek foglyokká, s alig egy élet veszett el. Valóban úgy látszik, egy rendezett csata kevésbé volt veszélyes, mint egy közönséges polgári zendülés.

A bátorság még a katonánál sem volt többé szükséges. A táborban megőszült az ember, a legnagyobb nevet vívta ki katonai tetteivel, anélkül, hogy csak egyszer kényszerült volna komoly veszéllyel állani szembe. A politikaikövetkezmények eléggé ismereteseek. A világ leggazdagabb s felvilágosodottabb része védtelenül maradt minden barbar hódító beütése, Schweiz kegyetlensége, Francziaország szemtelensége, Aragonia vad prédálása ellen. Az erkölcsi hatás, mely a dolgok ez állásából következett, még nevezetesebb.

Azon vad nemzeteknél, melyek túl az Alpokon laktak, a vitézség nélkülözhetlen volt. Nélküle egy sem lehetett kitünő, kevés biztos. Ennélfogva a gyávaságot a legrútább vádnak tartották. A sima olaszoknál, kiket meggazdagított

a kereskedés, törvények kormányoztak, és kik szenvedélylyel függtek az irodalmon, az intelligentia felsőbbsege volt minden. Még háborújuk is, békésebb mint szomszédjaik békessége, inkább czivil mint katonai képzettséget igénylett. Innen van, hogy míg más országokban a bátorságban, Olaszországban az ügyességben feküdt a becsület. Ez elvekből vonatott le szorosan hasonló módon a divatos erkölcsiség két ellentétes rendszere. Európa nagyobb részében azon vétkek, melyek különösen a félénkebb természetek sajátjai, s melyek természetes oltalmazói a gyengeségnek, mint csalás és színlés, mindig a legbecstelenebbek voltak. Ellenkezőleg a gőgös és merész szellem kihágásait elnézéssel, sőt tisztelettel tekintették.

Az olaszok megfelelő elnézéssel voltak azon vétkek iránt, melyek önuralmat, ügyességet, gyors szemléletet, termékeny találékonyságot s az emberi természet mély ismeretét feltételezték.

Oly fejedelem, mint a mi V. Henrikünk, az észak bálványa leendett volna. Ifjusága kihágásait, férfi kora önző becsvágyát, a Lollardok lassú tüznél való sütését, a csatatérekben legyilkolt foglyokat, a papi ármány lejárt idejének megújítását még egy századra, egy ok és remény nélküli háború hátrahagyását, s oly nemzetre, melynek az nem volt érdekében: mindent elfeledtek, csak az azincourti csatát nem. Sforza Ferencz ellenkezőleg az olasz hősök példánya volt. Azokat,

kik őt használták s vetélytársait egyformán eszközeivé tette. Először legyőzte nyílt ellenségeit hűtlen szövetségeseik segédelmével. Azután szövetségesei ellen fegyverkezett fel az ellenségeitől elrablott zsákmánynyal. Hasonlíthatatlan ügyessége egy katonai kalandor kétséges és függő helyzetéből Olaszország első trónjára emelte. Ily embernek sokat megbocsátottak, hamis barátságot, nemtelen ellenségeskedést, megszegett hitet. Ilyenek az emberek ellenkező tévedései, ha moráljok nem tudomány, hanem ízlés, ha elhagyják az örök igazságokat esetleges összeköttetésekért.

Történetből vett példával magyaráztuk meg, mit mondani akaránk. Vegyünk egy másikat a költészetből. Othello meggyilkolja feleségét; rendeleket ad ki hadnagya megöletésére, s végre magát gyilkolja meg. És ő még sem veszíti el soha északi olvasóinak becsülését s szeretetét. Bátor s lángszelleme mindent jóvá tesz. A gyanútlan bizalom, melylyel tanácsadójára hajt, a kín, melylyel a gyalázat gondolatától visszaborzad, a szenvedélyvihar, melylyel vétkeit elköveti, és a büszke rettenthetlenség, melylyel azokat bevallja: rendkívül érdekessé teszik jellemét. Jago ellenben közútálat tárgya. Sokan hajlandók hinni, hogy Shakespeare nála szokatlanul túlzásra ragadtatott, s oly szörnyet rajzolt benne, melyhez nincs az emberi természetben mintakép. Mi úgy hiszszük, hogy egy olasz közönség a XV-ik századból nagyon különbözön érzett volna. Othello

csak megvetést s útalatot ébresztett volna. Az esztelenség, melylyel oly ember baráti nyilatkozataiban hisz, kinek előléptetését gátolta; a hiszékenység, melylyel be nem bizonyított állítást és triviál körülményeket kétségbe vonhatatlan bizonyítékoknak tart; a szenvedélyesség, melylyel elnémítja az igazolást, míg az csak nyomorúságát növelheti: a nézők ellenszenvét s gyűlöletét költötték volna fel. A Jagó viseletét bizonyára kárhoztatták volna, de úgy mint mi áldozatjáét kárhoztatjuk. Némi érdek és tisztelet vegyült volna roszalásukkal. Az áruló gyors esze, ítéletének tisztasága, azon ügyesség, melylyel mások terveit átlátja s magáéit elrejti, becsülések egy részét biztosították volna.

Ily nagy volt a különbség az olaszok és szomszédjaik közt. Hasonló különbség vala a görögök közt, kik a második században éltek, és uraik a rómaiak közt. A hódítók bátrak és elhatározottak, hívek kötelezettségeikhez, és a vallásos érzelmek nagy befolyása alatt, egyszersmind tudatlanok, önkényesek s kegyetlenek voltak. A meghódítottaknál volt nyugot minden művészete, tudománya és irodalma lerakva. Költészetben, bölcsészet-, festészet-, építészetben, szobrászatban nem volt vetélytársuk.

Modoruk síma, felfogásuk éles, találékony-ságuk gyors, türelmesek, nyájasak és humanusok. De bátorságuk s őszinteségök csaknem egészen hiányzott. Minden durva centurio azzal az ész-

revétellel vigasztalta magát szellemi alárendeltségében, hogy ismeret és ízlés az embert isten-tagadóvá, gyávává s szolgává teszik. E különbség sok ideig maradt erősen kijelölve, és gyönyörű tárgyat nyújtott Juvenal haragos sarcasmusainak.

Egy olasz köztársaság polgára Juvenal s Pericles korabeli görög egyesülete volt. Félénk s hajlékony, csalárd, s aljas volt mint az első: de hazával bírt mint az utolsó. S annak függetlensége s boldogsága drága volt előtte. Ha jellemét nem egy nemtelen vétek alacsonyította le, más részről közszellem s dicséretes nagyravágyás megnevesíté.

A közvélemény által szentesített vétek csak vétek. A rossz magában éri végét. Azon vétek, melyet a közvélemény kárhóztat, kártékony hatást gyakorol az egész jellemre. Az első csak helybeli baj, az utolsó az egész szervezetet megtámadja. Hogy ha a vétkes elveszté jó hírnevét, erénye romjait nagyon is gyakran veti kétségbe esetten utána. A felföldi lovag, ki egy századdal ezelőtt abból élt, hogy szomszédjai podgyászát elszedte, tulajdonkép azon vétket követte el, melyért Wildet kétszázezer ember ujjongatása kísérte Tyburnba. De nem lehet kétségünk, hogy ő sokkal kevésbbé volt elvetemült, mint Wild. A tett, melyért Brownrigg asszonyt felakasztották, semmivé enyészik, ha azon római cselekedetével hasonlítjuk össze, ki a közönséget 200 viadoron

vendégelte meg. Még is nagyon igaztalan volna ily rómain oly kegyetlen hajlamúnak tartani, minő Brownrigg asszony. A nő saját hazánkban is eljátszsa állását a társaságban oly tettel, melyet a férfiban nagyon is gyakran dicséretes tulajdonnak, vagy legroszabb esetben megengedhető tévedésnek tartanak. A következés köztudomású. A nő erkölcsi principiuma sokszor jobban szenved az erény egyetlen sértése mint a férfi 20 évi kalandjai miat. A classicus ókor, ha lehetséges, még erősebb példákat nyújtana, mint azok, melyeket felhoztunk.

Ez elvet kell az előttünk levő esetre alkalmazni. A tettetés s ravaszság szokása korunk s hazánkban egészen semmirekellőnek s elveteműltnek bélyegzi az embert. De innen semmi esetre nem következik, hogy hasonló ítélet igazságos lenne a középkor olaszára. Sőt ellenkezőleg, gyakran találjuk azon hibákat, melyeket megszoktunk a kedélyromlottság bizonyos jelének tekinteni, nagy és jó tulajdonok kíséretében, milyenek: nagylelkűség, jóakarat, önzéstelenség. A társadalom ily állapotából elméletének színtoly találó magyarázatát vehette volna Palamedes Hume gyönyörű párbeszédében, mint bármely azok közül, melyeket Fourli nyújtja neki. Jól tudjuk, ez nem azon tanulság, melyet a történetíró oly gondosan tanít, vagy az olvasó oly készséggel tanul. De azért nem haszon nélküli. Hogy állította fel seregét Fülöp Chaeroneánál, hol kelt át

Hannibal az Alpokon, ha Maria röpítette-e légbe Darnleyt, vagy Siquier lőtte meg XII. Károlyt, s tizezer hason nemű kérdés nem lényeges magában. A nyomozás mulattathat, de a meghatározás nem tesz okosabbá. Csak az olvassa helyesen a történetet, ki észrevevén, mily hatalmasan folynak be a körülmények az ember érzései s nézeteire, mily gyakran válik a vétek erénynyé, paradoxon axiomává, megtanúlja a különbséget a közt mi az emberi természetben esetleges és mulékony, és a mi lényeges és változhatatlan.

E tekintetben a lombárd s toscan köztársaságok története nyújt legfontosb tárgyat a gondolkodásra. Az olasz államférfi jelleme első pillanatra ellentétek összetételének, oly szörnyű fantomnak látszik, mint Milton poklának ajtóőre, félig isten, félig kigyó, fenséges és szép felső, csuszó és mérges alsó része. Oly férfit látnunk, kinek gondolatai és szavai közt nincs semmi kapcsolat ki soha nem haboz esküjével, ha csábítani akar, kinek soha sem hiányzik ürügye, ha csalni hajlandó. Kegyetlenségei nem a vér hevéből, nem a korlátlan hatalom esztelenségeiből, hanem mély s hideg meggondolásból erednek. Szenvedélyei, mint egy jól gyakorolt csapat, rendszerint hevesek és a legmakacsabb dühben sem feledik soha a fegyelmet, melyhez szoktatva voltak. Egész lelkét a dicsvágy nagy és szövevényes tervei töltik be: de kinézése s beszédje philosophusi mértékletet tanúsít. Gyűlölet és bosszú

evődnek szívében, de minden pillantása szíves mosoly, minden mocczanata bizalmas nyájasság. Soha sem költi fel ellenei gyanúját kisszerű sérteések által. Céljai csak akkor tárúlnak fel, ha elérte őket. Arcza nyugodt, beszédé udvarias, míg az örködés el van altatva, oly hely, hol halálos a seb, kitárva, csalhatlanúl célba véve; s aztán sújt, először és utóljára. A katonai bátorság, az együgyű német, a ledér s csevegő franczia, a regényes és gőgös spanyol e büszkesége nem tulajdona s nincs is becsben előtte. Kerüli a veszélyt, nem mintha érzéketlen lenne a gyalázat iránt, de mivel a társaságban, melyben él, félénkség megszűnt gyalázatosnak lenni. Nézete szerint igaztalanságot követni el nyíltan, ép' oly gonosz, mint titokban, és sokkal kevésbé hasznos. Szerinte a legbiztosabb, gyorsabb s titkosb eszközök a legbecsületesbek. Ő nem érti, mint habozhat valaki megcsalni azt, kit nem haboz megölni. Örültségnek tartaná nyílt ellenségeskedést vallani azon versenytárs ellen, kit egy baráti ölelésben ledöfhet, vagy a szentelt ostyában megmérgezhethet.

És még is, e férfit, mindazon vétkek szennyével, melyeket legutálatosbaknak tartunk, mint áruló, képmutató, gyáva, gyilkos, épen nem volt azon erények híjjával, melyek előttünk közönségesen kitűnő jellem-emelkedettséget tanúsítanak. Polgári bátorságban, kitartásban, lélekjelenlétben, azon barbar harczosok, kik elől voltak a

csatában a résen, sokkal alattok állottak. Még a veszélyek, melyeket csaknem gyáva elővigyázat-tal került, sem zavarák meg soha esztét, nem zsi-baszták találékonyságát, soha sem csikartak ki egyetlen titkot síma szájából, kitanúlhatlan ar-czáról. Bár veszélyes ellenség, és még veszélye-sebb bűntárs, igazságos és jótékony uralkodó tu-dott lenni. Annyi színlés mellett politikájában, elmélete szerfelett egyenes volt. Közönyös az igaz iránt az élet transactióiban, becsületesen ragaszkodott hozzá a speculatiók buvárlatában. Szándékos kegyetlenség nem volt természetében. Sőt, hol politikai tárgy nem forgott kérdésben, hajlama szelíd és humanus volt. Idegei fogé-konysága és képzeletének munkássága hajlandóvá tették rokonszenvezni mások érzéseivel és gyö-nyörködni a társas élet bájában és udvariasságá-ban. Örökösön oly tettekre alacsonyúlva, melyek egy minden tehetségeiben beteges kedélyt jelze-nek, mindazáltal finom érzéke volt úgy a termé-szeti, mint az erkölcsi magasztos, minden bájos és fenséges gondolat iránt. Kicsinyes cselszövénny és tettetés szokása képtelenné teszik vala nagy, álta-lános nézetekre, ha bölcselmi tanulmányainak ter-jesztő hatása nem ellensúlyozza a szűkítő irányt. Nagyon tudta élvezni az élczet, ékesszólást és költé-szetet. A szépművészetek egyformán nyertek ítéletének szigora és pártfogói bőkezűsége által. Azon kor némely kitűnő olaszainak arczképei tö-kéletesen öszhangzanak e leírással. A nagy és

fenséges homlok, az erős és sötét, de nem haragos szemöldök, a nyugott és nagy szem, mely míg semmit nem fejez ki, mindent észrevenni látszik, a gondolkodás és ülő szokásoktól sápadt arc, a női finomsággal alkotott, de több mint férfiúi elhatározottsággal összeszorított ajak oly férfiakra mutatnak, kik vállalkozók s egyszersmind félénkek, kik egyenlően jártasak mások szándokainak felfedezésében és a magokéi elrejtésében, kik félelmes ellenek és nem biztos szövetségesek lehetnek, de kiknek egyszersmind kedélyök szelid és mindig egyforma, s a kik oly nagy és finom értelemmel voltak felruházva, mely őket úgy a cselekvő mint a szemlélő életben kitünővé tette volna és képessé vagy kormányozni vagy tanítani az emberi nemet.

Minden kornak s minden nemzetnek van bizonyos jellemzetes vétke, mely csaknem általánosan uralkodik, melyet alig haboz valaki bevallani és melyet még szigorú erkölcsbírók is csak gyengén kárhoztatnak. Egymást követő nemzedékek erkölcsiségöket kalapjuk- és kocsijokkal változtatják; a romlottság más nemét veszik pártfogásuk alá s csudálkoznak őseik romlottságán. S ez még nem minden. Az utókor, ez a legfőbb ítélőszék, mely sohasem fárad ki saját igazságának és ítélőteketségének magasztalásában, úgy tesz ily alkalmakkal mint egy római dictator egy általános zendülés után. Látván, hogy számosabb a bűnös, hogy sem mindet megbüntesse: vaktá-

ban kiválaszt egy párt, hogy viseljék egy olyan büntett egész büntetését, melybe nincsenek mélyebben belebonyolodva mint azok, kik megmenekültek. Vajon a tizedelés a katonai büntetésnek helyes módja-e, nem tudjuk. De ünnepélyesen óvást teszünk: a történet bölcsészetébe ily elvet hozni be.

Jelen esetben Machiavellit érte a sors. Azon férfiút, kinek nyilvános élete egyenes és becsületes volt, kinek erkölcsi nézete, a hol eltért környezőjétől, úgy látszik csak jóban tért el, s kinek egyetlen hibája vala, hogy magáévá tevén némely akkor általánosan elfogadott maximát, azokat világosabban rendezte és erőteljesebben fejezte ki, mint bármely más író.

Miután, a mint reméljük, némi részben felderítettük Machiavelli személyes jellemét, munkáit fogjuk vizsgálni. Mint költő, nincs kitünő polczra jogosítva, de vígjátékai figyelmet érdemelnek.

A *Mandragola* Goldoni legjobbjai felett s Moliérenek csak legjobbjai alatt áll. Oly férfiú műve ez, ki, ha magát a drámának szenteli, valószínűen a legmagasb kitünőséget éri el s tartós és üdvös hatást gyakorol a nemzeti ízlésre. Mi ezt nem annyira jelessége fokáról, mint neméről következtetjük. Vannak munkák, melyek nagyobb tehetségre mutatnak, s melyeket még nagyobb gyönyörrel olvasunk, de melyekből igen különböző következtetést vonnánk. Az egészen haszon-

talán könyvek egészen ártalmatlanok. A művészet általános hanyatlásának bizonyos jele nem a rút gyakori előfordulása, hanem a szépnek hibás alkalmazása. Rendesen a tragédiát az ékesszólás, a komédiát az élcz rontja el.

A dráma valódi tárgya az emberi jellem festése. Ez, szerintünk, nem önkényes törvény, mely helyi s időbeli körülményekből eredt, hasonlóan azon szabályokhoz, melyek egy színdarab felvonásainak vagy egy sor szótagjainak számát határozták meg. Ez alaptörvénynek minden más szabály alá van rendelve. Azon helyzet, mely legélesebben fejt ki a jellemet, legjobb tárgy. A szenvedélyek anyanyelve legjobb stil.

Ez elv, helyesen értve, nem fosztja meg a műalkát egy bájától sem a költőt. Nincs stil, melyben némely ember, bizonyos körülmények közt, ne fejezhetné ki magát. Tehát nincs stil, melyet a dráma kizár, melyet alkalmilag nem kíván. A hely, idő s személy megválasztásában téved a kisebb művész. Mercutio fantasticus rapsodiája, Antonius mesterkélt szavallása, ott hol Shakespeare alkalmazá azokat, természetesek s tetszők. De Drydennál Mercutio Tybaltot oly fantasticus hyperbolákban hívta volna párbajra, mint milyenekben Mab kocsiját írja le. Corneille Antoniust Cleopatrával egy temetési szónoklat kimért rhetoricájában enyelgettette s pereltette volna.

Egy író sem ártott az angol vígjátéknak oly

nagyon, mint Congreve és Sheridan. Mindkettőnek ragyogó élcze s művelt ízlése volt. De az a szerencsétlenség, hogy minden jellemet saját hasonlatukra rajzoltak. Munkájok épen azon viszonyban áll a valódi drámához, milyenben a transparent a festészethez. Nincs benne egy finom ecsetvonás, nincs a színek észrevétlen egymásba olvadása; az egészet egy általános fény világítja meg. Körvonal, szín, feledve vannak az általános világosságban, mely az egészen előmlik. A szellem virága, gyümölcse bőségben van mindenütt; de nem a kert, hanem a kelet-indiai cserjés bősége; egészségtelen, kábító, haszontalan fölösleg s kellemetlen a túlságos illat miatt. Minden piperőcz, pimasz, inas élczeskedő. Magok a gúny tárgyai, a rászédettek is, Tattle, Paff, Acres Wituould túlragyogják az egész Rambouillet-palotát. Hogy ez iskola egész rendszere tévedt, azt bebizonyítani nem szükség egyéb, mint azon próbát alkalmazni rá, mely eloszlatá Florimel búbáját; a hamis Thalia helyébe az igazit tenni szembe állítani a mondottuk írók által rajzolt leg-híresebb jellemeket a bastarddal *János királyban* vagy a dajkával *Romeo és Juliában*. Bizonyára nem élez hiányában követett Shakespeare oly különböző modort. Benedek és Beatrice háttérbe szorítják Mirabelt és Millamantot. Az Absolute és Surface elmés családok jó ötleteit magából a Falstaff jelleméből lehetett volna met-szeni, s még sem nélkülözőnk. Könnyű lesz vala

azon termékeny észnek annyi élczzel ruházni fel Bardolphot és Shallowot, mint Hall Princet; s Vergest és Dogberryt fényes epigrammákban feleselgettetni. De ő tudta, hogy az ily meg nem válogatott pazarság, hogy saját bámúlatos szavait használjuk: „nem föladata a színjátéknak, melynek, úgy eleinte mint most, végczélja volt és marad, a természet elébe mintegy tükröt tartani.“

Ez eltérés képessé teendi olvasóinkat megérteni, mit akarunk állításunkkal, hogy *Man-dragolában* Machiavelli bebizonyítá, miszerint tökéletesen értette a drámai művészet természetét és meg volt tehetsége, mely képesítette volna kitünővé válni. Az emberi természet igaz és erőteljes rajza által érdeket költ tetsző és ügyes szöveg, — s nevetést az élcz legkisebb ambíciója nélkül. A szerelmes, nem valami gyöngéd s nagylelkű szerelmes — s tanácsadója, a parasit, észszel vannak festve. A képmutató gyóntató bámúlatos arczkép. Ha nem tévedünk, ez az eredetije Domokos atya, Dryden legjobb comicus jellemének. De az öreg Nicias fénye a darabnak. Semmire sem emlékszünk, mi hozzá hasonlítana. A dőreség, melyet Molière tesz nevetségessé, a negéd s nem az együgyűség dőresége. Elbizakodottak és pedantok, nem pedig tökéletes együgyűek az ő prédája. Shakespearnek igaz nagy készlete van bolondokban; de az oly nemű a milyenről szólunk, ha jól emlékszünk, nem található köztük. Shallow bolond. De vérmérséklete

pótolja bizonyos fokig a józan ész helyét. Beszéde John uréhoz képest az, a mi a sodavíz a champagneihoz. Meg van pezsgése, de nincs lényege vagy zamatja. Slender és Aguecheek András úr bolondok, kiket bolondságuk kellemetlen tudata gyötör, mi az utóbbinál szelídséget s engedelmességet, az elsőnél ügyetlenséget, makacsságot s zavart szül. Cloten elbizakodott, Osric piperőcz, Ajax durva bolond; de Nicias, mint Thersites mondja Patroclusról, valóságos bolond. Kedélyét nem foglalja el erős érzés; minden jellemet felvesz, egyet sem tart meg; színe változik, de nem szenvedélyek, hanem azoknak bágyadt, átmenő látszata álöröm, álfélelem, álszerelem, álbüszkeség miatt, melyek egymást a felszínen árnyként kergetik, s oly gyorsan tűnnek el, mint megjelentek. Épen elég hülye, hogy tárgya legyen nem a szánságnak s rettegettségnek, hanem a nevetségnek. Hasonlít némikép szegény Calandrinéhoz, kinek balesetei, mint azokat Boccaccio beszéli el, egész Európát tovább négy századnál mulattaták. Talán még jobban hasonlít Davilla Simonhoz, kinek Bruno és Buffalmacco Civillari grófnő szerelmét ígérlik meg. Nicias mint Simon tanult rendből való; s a méltóság, melylyel a tanári prémet viseli, képtelenségeit végetlenül furcsábbakká teszi. A régi toscán nyelv egy ily lény legvalódibb nyelve. Sajátságos egyszerűsége a legerősebb okoskodásnak és legragyogóbb élcznek is bizonyos gyermekes színt ad; általában kellemes de ide-

gen olvasónak néha kissé nevetséges. Hősök és államférfiak susogni látszanak, ha használják. Hasonlíthatlanul áll Niciasnak, s minden együgyűségét végtelenül együgyűbbé teszi.

Hozzá tehetjük, hogy a *Mādragolaba* szöött versek szerintünk a legszellemesebbek s szabatosabbak azok közt, miket Machiavelli mértékben írt. Ő úgy látszik, hasonló véleményben volt; mert némelyikét más helyen is használta. A szerző kortársai nem voltak vakok e feltűnő darab érdemei iránt. Flórenczben a legnagyobb sikerrel adták. Tizedik Leo bámulói közé tartozott, és parancsára Rómában játszották.

A *Clisia* Plautus *Casinájának* utánzása, mely maga is utánzása Diphilus elveszett *Καληροποιούμενοι*-ának. Plautus kétségenkívül a legjobb latin írók egyike volt. De *Casina* semmi esetre sem legjobb darabjainak egyike, és nem is olyan, mely nagy könnyűséget nyújtana az utánzónak. Meséje annyira ellenkezik az élet modern szokásaival, mint a modor, melyben azt kifejti, a műalkat jelenkori divatjával. A szerelmes falun, a hősnő szobájában marad az egész cselekvény alatt, sorsuk eldöntését egy bolondos apára, egy ármánykodó anyára s két gaz szolgára bízván. Machiavelli a feladatot helyes ítéllettel és ízléssel oldá meg. Ő a mesét egy más társadalmi állapothoz alkalmazta, és nagyon ügyesen kötötte össze saját kora történetével. A bolondos vén szerelmes rászédése nagyon humoros. Sokkal felette áll a

latin vígjáték megfelelő helyének s alig enged valamit Falstaff elbeszélésének, midőn vízbemártatását mondja el.

Más két cím nélküli vígjáték, az egyik prózában, másik versben, van még Machiavelli munkái közt. Az első igen rövid, eléggé eleven, de nem sokat ér. Az utolsót alig hihetjük valódinak. Se érdemei, se hiányai nem emlékeztetnek a híres íróra. 1796-ban nyomtatott ki először, egy a Strozziak híres könyvtárában talált kézirat után. Valódisága, ha helyesen értesültünk, egyedül az írás hasonlatára alapíttatik. Gyanúnkat növeli azon körülmény, hogy tulajdonkép a kézirat az 1527-diki pestis leírását tartalmazta melyet aztán ennél fogva Machiavelli munkáihoz csatoltak. Hogy őt e compositióval vádoljuk, erre a leg-erősebb külső bizonyságok is alig birhatnának. Soha semmi sem volt tárgy- s modorra gyalázatosabban írva. Az elbeszélések, az elmélkedés, a tréfák, panaszok, mind a legrosszabbak a magok nemében, elcsépett s negélyezett egyszersmind, elkopott pipere az irodalom zsibvására- és Monmouth utczáiból. Egy bolondos iskolás gyermek írhatott ily dolgozatot, s miután megírta, sokkal szebbnek tarthatá a Decameron páratlan bevezetésénél. De hogy egy finomállamférfi, kinek legkorábbi munkáit a férfias gondolat s nyelv jellemzik, hatvan évéhez közel ily gyermekségre szállna le, tökéletesen képzelhetetlen.

A kis beszély *Belphegor* tetszős mind tár-

gyára, mind előadására nézve. De a satira túlzása árt némikép hatásának. Machiavelli szerencsétlen volt házasságában; és a vágy, saját s a szerencsétlenségben vele rokonok ügyét megboszulni: még a költés szabadságán is túlragadta. Jonson, úgy látszik, némely czélzatot ez elbeszélésből kötött össze másokkal Boccaccióból *Az ördög-szamárr* című darabjának meséjében, mely darab, ha nem legbevégzettebb munkája is, talán az, mely a lángész legerősb jeleit tanúsítja.

Machiavelli politikai levelezése, mely először 1767-ben jelent meg, kétségen kívül valódi, és nagyon becses. A szerencsétlen körülmények, melyekben hazája, nyilvános életének nagyobb része alatt volt, rendkívüli serkentést nyujtanak diplomaticus talentumoknak. Azon percztől fogva, melyben nyolczadik Károly az Alpokon lejtött: az olasz politika egész jelleme megváltozott. A félsziget kormányai megszűntek független rendszert képezni. Elvonva pályájokról a hozzájuk közeledő nagyobb testek vonzereje által, Francia- és Spanyolország satellitái lettek. Minden vitáikat, belsőket mint külsőket, idegen befolyás döntötte el. Az ellenkező pártok tusáit, nem mint előbb, a tanácssteremben vagy vásártérekben folytatták, hanem Lajos vagy Ferdinánd királyok előszobaiban. Ily körülmények közt az olasz államok boldogsága, leginkább külföldön élő ügynökeik ügyességétől függött, mint azok eljárásától, kik a bel administratióval voltak meg-

bízva. A követnek sokkal kényesb teendői voltak, mint valamely lovagrend kézbesítése, utazók bevezetése, vagy társainál nagyra becsülésének hódoló bemutatása, Ügyvéd volt ő, kinek ügyességére cliensei legdrágább érdekei voltak bízva; egy sérthetlenség jellemével felruházott kém; A helyett, hogy azok méltóságát, kiket képviselt, tartózkodó modor, kétértelmű beszéd által örzené, azon udvar cselszövényei közé, melynél élt, kelle merülnie, hogy kitanulván a fejedelem minden gyengéit, azoknak hízelegghessen, és kegyenczének, ki a fejedelmen s a szolgának, ki a kegyenczen uralkodott. Bókolnia kelle a maitres-senek, s megvesztegetni a gyóntatót, dicsérni vagy esedezni, nevetni vagy sírni, minden szélyhez alkalmazni magát, elaltatni minden gyanút, gyűjteni az ujjmutatásokat, mindennek lenni, mindenre figyelni, mindent türnie kelle. Oly idők voltak ezek, melyek az Italiában oly sokra vitt politiaki ármányok mesterségét egészen igénybe vettek.

E fáradságos küldetésekre Machiavellit gyakran használták. Elküldték őt alkudozni a római királylyal, s a valentinoisi herczeggel. Kétszer volt követ a római udvarnál, és háromszor a francziánál. E megbízásokban, és több más csekélyebb fontosságúakban nagy ügyességgel járt el. Sürgönyei a létező gyűjtemények legmúlattatóbb s tanulságosabbjainak egyike.

Elbeszélő része világosan s kedvesen van

írva; az észrevételek emberek s dolgok felett okosan s éles ésszel. A beszélgetések eleven s jellemző modorban advák elő. Oly emberek társaságába érezzük magunkat vezetve, kik Európa sorsán eseménydús húsz éven át uralkodtak. Szellemők s dőreségeik, bosszankodásaik s kedvtelésök föl vannak előttünk tárva. Halljuk csevegésöket, látjuk szokásos mozdulataikat. Érdekes és különös felismerni olyan körülményekben, melyek kikerültek a történetíró figyelmét, tizenkettedik Lajos gyenge erőszakoskodását s bágyadt ármánykodását; Miksa fontoskodó jelentéktelenségét, ki a hír tehetetlen viszketegével megverve, heves de félénk, fejcsőrtök de állhatatlan, mindig siet s mégis mindenben elkészik; a vad és büszke erélyt, mely méltóságát kölcsönöz Gyula túlzásainak; a szelid és bájtéljes modort, mely alá Borgia Caesar telhetetlen nagyravágyását s engesztelhetetlen bosszúját rejté.

Borgia Caesarát említők. Lehetlen meg nem állapodni egy perczre e férfiú nevénél, kiből Italia politikai erkölce oly nagy mértékben személyesítve, s némileg a spanyol jellem komolyabb vonásaival volt vegyítve.

Machiavelli két fontos alkalommal volt társaságában; egyszer azon perczben, midőn Caesar fényes gajdája legkitünőbb győzelmét nyerte, midőn legféltelmesebb vetélytársait egy törbe ejté s egy csapással semmisíté meg mind; másodszor ismét, midőn betegségtől kimerülten, szerencsét-

lenségek által, melyeket semmi emberi okosság nem távolíthata el, lesújtva, háza halálos ellenének foglya volt. E találkozások a kor legnagyobb elméleti s legnagyobb gyakorlati államférfiai közt egészen leírvák levelezésében, s annak talán legérdekesebb részét képezik. A *Principe* némely helyei, nem különben talán bizonytalan hagyományok után, több író e két nevezetes ember közt szorosabb összeköttetést gyanított, mint milyen köztük valaha létezett. A követet még az ármányos s irgalmatlan zsarnok vétkeinek elősegítésével is vádolták. De a hivatalos oklevelekből világos, hogy viszonyuk, bárha látszólag barátságos, valóban ellenséges volt. Nem lehet azonban kétség, hogy Machiavelli képzeletére nagy benyomással volt, s kormányzatról írt elmélkedésére befolytak azon észrevételek, melyeket oly férfi különös jelleméről s ép oly különös szerencséről tett, ki annyi hátrány daczára oly tetteket vitt véghez; ki, midőn az érzéki élvek számtalan alakokban változtatva, nem izgatták föl többé eltelt kedélyét, hatalmasb s tartósb ösztönt a hatalom s boszú erős szomjában lelt; ki a római bíbor tunyaságából s tobzódásaiból, mint a kor első fejedelme s hadvezére emelkedett ki; ki harcziatlan pályára növeltetvén, egy harcziatlan nép söpredékéből bátor sereget alkotott, ki miután fejedelemséget szerzett ellenségeinek megsemmisítése által, népszerűséget nyert eszközeinek megsemmisítése által; ki a legüdvösebb czélokra kezdé használni a hatalmat,

melyet a legborzasztóbb módon szerze; ki vas kénye sphaerajaban nem türt más rablót vagy kényurat magán kívül; s ki végre bukott vegyes átka és sajnálata közt a népnek, mely előtt lángesze csoda volt, s melynek üdvössége lehete vala. Borgianak némely vétkei, melyek előttünk legiszonyúbbaknak tetszenek, nem hatottak volna a tizenötödik századbéli olaszra, a már fentebb mondott okoknál fogva, hasonló borzalommal. Talán honfiúi érzelem is késztheté Machiavellit, hogy némi elnézéssel s sajnálattal tekintsen az egyetlen vezetőre, ki megvédheté Italia függetlenségét a Cambrayban egyesült rablók ellen.

E tárgyban érzett Machiavelli legerősben. Valóban az idegen zsarnokok kiűzése, s az aranykor helyreállítása, mely nyolczadik Károly beütését megelőzte volt, oly tervek valának, melyek azon időben Italia legnagyobb észtehetségeit elbűvölték. Gyönyörködteté a felséges visio Gyula nagy, de szabályozatlan elméjét. — Részesült a ledér Leo kéziratok s mártások, festők és selymek közt megosztott figyelmében. Sietteté Morone nemes árulását. Múlékony erélyt kölcsönze az utolsó Sforza gyenge lelkének s testének. Becsületes ambitiot költött egy pillanatra Pescara csalárd szívében. Vadság s szemtelenség nem voltak a nemzeti jellem vétkei közt. A politikusok által nagy czélokra válogatott áldozatokon elkövetett tudatos kegyetlenségek iránt az olaszok erkölcsi törvény-könyve nagyon elnéző volt. De

bár folyamodtak is kegyetlenséghez, mint eszköz-höz, nem használták mint izgató szert. Iszonynyal fordultak el az idegenek embertelenségeitől, kik a vért magáért látszának szeretni, kik nem elégedvén meg a hódítással, pusztítani vágytak, kik pokoli örömet találtak valamely pompás város lerombolásában, kegyelemért esdő ellenség torkának lemetzésében, vagy a fegyvertelen népet, kik ezrenként menekültek barlangokba, oda fojtani. Ilyenek voltak a kegyetlenségek, melyek oly nép rémületét s utálatát kelték föl, mely közt nem rég a katonára nézve a legroszabb, mitől rendezett csatában félhete, a lira elvesztése s váltságdíjának költsége volt. A helvéták baromi mértéktelensége, a spanyolnak farkas fösvényisége, a francia durva féktelensége, mely erőszakolt vendégszeretetet, szemérmet, még szerelmet is, a vad embertelenség, mely közös volt a támadóknál, őket a félsziget lakói halálos gyűlöletének tárgyává tették. A boldogság s nyugalom századjain át gyűjtött vagyron gyorsan fogyott. A lenyügözött népet szellemi felsősége még érzékenyebbé tette a politikai sülyedés iránt. Igaz irodalom s izlés még a hecticus pír bája s fénye alá rejték a gyógyíthatlan hanyatlás pusztításit. Az aczél még nem hatott a lélekig.

Még nem érkezett el az idő, melyben az ékesszólásnak el kellett némulni, az értelemnek megvakulni, a költőnek lantját Arno fűzeire kellett függeszteni, és a festő jobb kezének feledni

ügyességét. De a figyelmes szemlélő már akkor is láthatta volna, hogy lángész s tudomány nem soká élendik túl a dolgok állapotát, melyből eredtek s hogy azon nagy férfiak, kiknek talentumaik ama szerencsétlen időszaknak fényt adtak, szerencsésb napok befolyása által képződtek, s nem hagyandnak utódokat hátra. Azon idők, melyek az irodalomtörténetben a legnagyobb fénnel ragyognak, nem mindig azok, melyeknek az emberi elme legtöbbet köszönhet. Erről meggyőződhetünk, ha összehasonlítjuk azon nemzedéket, mely őket követte a megelőzővel. Egy rossz rendszer alatt szedett gyümölcs gyakran a jó alatt elvetett magból fakad. Így volt ez bizonyos mértékben az Augustus korával, így a Raphael és Ariosto, Aldus és Vidáéval.

Machiavelli mélyen fájlalta hazája szerencsétlenségét és tisztán megkülönbözteté az indokokat és gyógyszereket. Az olasz nép katonai rendszere semmité meg a nemzet becsét és fegyelmét és gázdagságukat minden idegen rabló könnyű prédájává tette. Az államtitkár oly tervet terjeszte elő, mely mind szívének, mind eszének becsületére vált, hogy t. i. a bérlett csapatokat szüntessék meg és nemzeti honvédelmet alakítsanak.

Már az igyekezet is, melyet ezen nagy cél létesítésére fordított, megmentheté nevét a gyaláztattól. Habár állása és szokásai békések voltak, a legnagyobb szorgalommal tanulmányozta a hadviselés elméletét. Minden részleteit sajátjává tette. A florenczi kormány elfogadta nézeteit. Haditanácsot

nevezett ki. Toborzást rendezett. A fáradhatlan országlár helyről helyre röpült, hogy szándoka kivitelére felügyelhessen. Az idő bizonyos tekintetben kedvezett a kísérletnek. A hadi tactica rendszere nagy változáson ment volt át. A lovasságot nem tekintették többé a hadsereg erejének. Az órák, melyeket a polgár szokott foglalkozásaiból meggazdálkodhatott, ha nem elegek is arra, hogy a lovas gyakorlatait magáéivá tegye, hasznos gyalog katonává képezhették. Az idegen járom, rablás, gyilkolás, gyujtogatás félelme legyőzhették a katonáskodástól azon idegenkedést, melyet a nagy városi ipar s tétlenség rendesen szülni szokott. Kezdetben a terv sikerülni látszék. Az új csapat dicséretesen viselte magát a táborban. Machiavelli atyai gyönyörrel nézte terve sikerét s remélni kezdé, hogy Italia fegyvere újra rettentő lehet a Tajo s Rajna barbárjai előtt. De a szerencsétlenség áradata eljött, mielőtt az ellenálló gátak készen lettek volna. Igaz, egy időben Florenczet különösen szerencsésnek leheté tartani. Éhség, kard és dögvész elpusztították a Pó termékeny síkjait s nagy városait. Minden átok, melyet hajdan Tirusra megjósoltak, Velenczére látszott szállani. Kalmárjai távol álltak, siratva nagy városukat. Közel látszék az idő, midőn a tengeri hinár benövendi hallgatag Rialtóját, s a halász hálóját elhagyott arsenaljában mosandja. Nápolyt négy izben hódították meg zsarnokok, kik épen oly közönyösek voltak jóléte iránt, mint só-

várgók zsákmányai után. Florencznek még eddig csak megalázást, zsarolásokat kelle tünni, alávetni magát az idegen hatalmak rendeleteinek, újra és újra megvenni, roppant áron, a mi már jogosan övé volt, az igaztalanságért köszönetet mondani, s bocsánatot kérni jogaiért. Végre még e gyalázatos s szolgai nyugalom áldásától is megfosztották. Katonai s politikai intézményeit egyszerre töröltték el. A Medicisek idegen hódítók kíséretében tértek vissza hosszú száműzetésükből. Machiavelli politikájától eltértek, s közszolgálatait szegénység, fogság s kínpad jutalmazták.

A bukott államférfiú mégis szilárd hévvel ragaszkodék tervéhez. Azon szándokból, hogy azt némely népszerű ellenvetések irányában igazolja, és a haditudományban némely uralkodó tévedések czáfolatául írta hét kötetét a haditudományról. Ez kitűnő munka párbeszéd alakban van írva. Az író véleménye Colonna Fabrizio, az egyházi állam egy hatalmas férfia, s egy a spanyol király szolgálatában levő kitűnő érdemű tiszt szájába van adva. Colonna, útjában Lombardiából birtokaira, meglátogatja Flórenczet. Megvan híva néhány barátival összejövetelre Rucellai Cosimo házába, egy kedves s művelt ifjúhoz, kinek kora halálát Machiavelli mélyen fájlalja. Miután elegans vendégségben részesülnének, a forróság elől a kert legárnyasb mélyébe vonódnak. Fabriziot meglepi néhány szokatlan növény látása. Cosimo mondja, ha bár ritkák a

mai időben, gyakran említettnek a classicus írók által, és hogy nagyatyja, mint több más olasz, mulatságot lelt a régi rendszer szerinti kertészkedésben. Fabrizio sajnálatát fejezi ki, hogy azok, kik az utóbbi időkben a régi rómaiak szokásait negélyzik, utánzásul a legcsekélyebb dolgokat változtatták. E beszélgetés őket a katonai fegyelem hanyatlására s annak legjobb helyreállítási módjára vezeti. A florenczi honvédelmi intézmény ügyesen védedik, s többnemű javítások ajánlatnak a részletekben.

A helvétát és spanyolt tartották azon időben a legjobb katonának Európában. A helvét zászlóalj lándzsásokból állott, és nagyon hasonlított a görög phalanxhoz. A spanyol, mint a római katona, karddal s vérttel volt fegyverkezve. Flaminus és Aemilius győzelmei a macedoniai királyokon a legiok által használt fegyverek felsőbbségét látszanak bizonyítani. Hasonló kísérlet s hasonló sikerrel tétetett újabb időben a ravennai csatában, azon irtózatos napok egyikén, melyeken az emberi dőreség s istentelenség egy éhhalál vagy dögvész egész pusztítását követi el. Azon nevezetes csatában Arragonia gyalogsága, Gonsalvonak régi bajtársai, elhagyva minden szövetségesöktől, keresztül vágták magukat a császári lándzsák legsűrűbbjén, s szemben De Foix fegyveresei és Este hires tűzértségével rendezetten visszavonultak. Fabrizio, vagy jobban Machiavelli, a két rendszer egyesítését taná-

csolja; az első sorokat lándzsával fegyverezni fel, a lovasság visszanyomása végett, s a hátúlsókat karddal, mint oly fegyverrel, mely minden más célra alkalmasabb. Az író az egész munkán végig legnagyobb bámúlatát fejezi ki a régi rómaiak hadi tudománya felett, s legmélyebb megvetését azon elvek iránt, melyek az utolsó nemzedék idejében az olasz vezéreknél divatoztak. Ő elébe teszi a gyalogságot a lovasságnak, erősített tábort erősített városoknak. Hajlandó gyors mozdulatok s határozott verekedéssel cserélni fel honfitársai lassú s bágyadt operációit. Igen csekély fontosságot tulajdonít a lőpor felfedezésének. Ugy véli, hogy alig szülne némi változást a csapatok fegyverzésében, vagy használatában. Még kell vallani, hogy a történetírók közös tanúsága azt látszik bizonyítani, miszerint azon időkben a rosszúl készült s rosszúl kezelt artilleria, bárha ostromoknál hasznos, a csatatéren keveset ért.

Machiavelli tacticájáról nem merünk ítéletet mondani: de bizonyosak vagyunk benne, hogy e könyv nagyon derék s érdekes. Mint kora történetének magyarázata, megbecsülhetlen. A stíl ügyessége, bája, világossága és némely helyen az ékesszólás s elevenség még azon olvasót is gyönyörködtetik, kit a tárgy maga nem érdekel.

A *Principe* és a *Beszélgetések Liviusról* a köztársasági kormány bukása után íratlak. Az első az ifjú Medicis Lőrincznek volt ajánlva. Ezen körülmény, úgy látszik, sokkal inkább

elkedvetlenítette az író kortásait, mint a tanok, melyek később a munka nevét utálatossá tették. Politikai elpártolás jelének tekintették. A dolog azonban úgy látszik, ~~a~~ volt, hogy Machiavelli, kétségbe esvén Florencz szabadsága felett, hajlandó vala eltérni minden kormányt, mely függetlenségét megőrizhette. Az időköz, mely a democratiát és despotismust, Soderinit és Lorenzot elválasztotta, el látszott tűnni, összehasonlítva a különbséggel, mely Italia régi és jelen állapota közt létezett, a biztossággal jóléttel és nyugalommal, melyet benszült uralkodói alatt élvezett, és a nyomorúsággal, melybe azon szerencsétlen év óta süllyedt, melyben az első idegen zsarnok lejött az Alpokon. A nemes és megható intés, melylyel a *Principet* bezárja, mutatja mily mélyen érzett Machiavelli e tárgyban.

A *Principe* egy nagyravágyó ember, a beszélgetések egy nagyravágyó nép haladását vázolják. Ugyanazon elvek, melyekből az előbbi munkában az egyén emelkedését magyarázza meg, alkalmazvák az utóbbiban a társadalom nagyobb tartóssága s tömörebb érdekére. Az újkor államférfia előtt a *Beszélgetések* alakja gyermekesnek tetszhetik. Valóban Livius nem oly történetíró, kibe tökéletesbizalmat lehet helyezni, még azon esetekben sem, melyekben tetemes értesülhetési eszközökkel birhatott. És az első decade, melyre Machiavelli szorítkozott, alig van több hitelre jogosítva, mint krónikáink a britt kirá-

lyokról, kik a római beütés előtt uralkodtak. De a commentator alig tartozik pár textusnál többel Liviusnak, melyet ép oly könnyen vehetett volna a *Vulgata* vagy *Decameron*ból. Az egész gondolat-menet eredeti.

A különös erkölcstelenségről, mely a *Principet* népszerűtlenné tette, s mely a *Beszégelések*ben csaknem hasonlóan felismerhető, már ki-merítőleg elmondtuk véleményünket. Igyekvének megmutatni, hogy az inkább a kor, mint az író sajátja, csak részenkénti szenny, és épen nem tanusít általános aljasodást. Nem lehet azonban tagadnunk, hogy nagy szégyenfolt, s hogy tetemesen csökkenti a gyönyört, melyet azon munkák más tekintetben minden értelmes főnek szükségképen nyujtanának.

Igazán lehetetlen egészségesebben s erőteljesebben szervezett értelmet képzelni, mint minő-e munkák bizonyítanak. Az államférfiu cselekvő s elmélő tulajdonai az író elméjében ritka és kitünő öszhangba látszanak olvadva. Jártasságát hivatala részleteiben nem általános tehetsége árán szerzé meg. Nem tette elméjét kevésbbé fogékonnyá; de sőt elméletének több szabatosságot adott, s azon élénk gyakorlati jellemet, mely azt oly nagyon megkülönbözteti a legtöbb politikai bölcsész határozatlan elméletétől.

Minden ember, ki a világot ismeri, tudja, hogy semmi nem oly haszontalan, mint az általános maxima. Ha igen erkölcsi és igaz, egy sze-

gény intézetbeli gyermeknek szolgálhat másolatul. Ha rágyogó s élczes, mint Rochefouchaultéi, jeles motto lehet egy essayhez. De valóban kevés emlékmondat volt a hét görög bölcse idejétől egész Poor Richardig, mely egyetlen botor tettet meggátolt volna. Machiavelli javallatainak legnagyobb s kitünőbb dicséretét mondjuk ki, állítván, hogy azok gyakori és valóhaszonnal lehetnek a cselekvés szabályozásában, nem annyira azért, mintha helyesebbek vagy mélyebbek volnának azoknál, melyeket más írókból gyűjthetni, hanem mivel könnyebben alkalmazhatók a valódi élet feladataiban.

E munkában vannak tévedések. De ezek oly tévedések, melyeket író, Machiavelli helyzetében, alig kerülhete ki. Többsnyire egyetlen hibából erednek, mely szerintünk egész rendszerén átvonul. Politikai vázlatában jobban átgondolta az eszközt, mint a czélt. Azon nagy elv, hogy társadalmak s törvények csak a magán boldogság összegének növelése miatt léteznek, nincs eléggé világosan elismerve. A test jóllétét, külön a tagokétól, és néha alig összeférhetőleg a tagokéval, látszott feladatúl tűzni ki magának. Minden politikai tévedés közt, ennek volt talán legtagabb s kártékonyabb hatása. A társadalmi állapot a kis görög államokban, a polgárok szoros kapcsolata s kölcsönös függése, a haditörvények szigora még inkább serkentették e nézetet, melyet oly körülmények közt alig lehetne hibásnak nevezni. Minden egyes érdeke elválaszthatlan kapcsolatban

volt az államéval. Egy beütés elpusztítá vetéseit s szőleit, elűzte lakhelyétől s a katonai élet minden fáradsalmainak elviselésére kényszeríté. Egy békeszerződés visszaadta biztosságát s kényelmét. Egy győzelem megkettőzteté rabszolgái számát. Egy vereség talán magát is rabszolgává tette. Midőn Pericles, a peloponnesusi háborúban, azt mondá az athenaeieknek, hogy ha hazájuk győz, magán veszteségeik gyorsan helyre pótoltatnak, de ha fegyvereiket nem kíséri siker, minden egyes ember hihetően tönkre jut, csak igazat szólott. Oly emberekhez beszélt, kiket a legyőzött városok adója élelemmel és ruházattal, a fürdők fényűzésével, a színházak mulatságával látott el. Oly emberekkel, kikre hazájuk nagysága méltóságot hozott, s kik előtt a kevésbbé virágzó községek reszkettek; kik a közigazdaság változása esetében legalább minden általok élvezett kényelemtől s kitüntetéstől megfosztatnának. Füstölgő városok romjain lemészároltatni, rabszolga-piaczra láncon hurczoltatni, elszakíttatni gyermekeitől, hogy egyik Sicilia kőbányaiban ásson, másik Persepolis háremjét őrizze, ezek voltak gyakori és valószínű következményei egy nemzeti szerencsétlenségnek. Innen lett a görögöknél a hazaszeretet uralkodó elv, vagy jobban: legyőzhetetlen szenvedély. Törvényhozóik s bölcsészeik bizonyosnak tartották, hogy ha az állam nagyságáról s erejéről gondoskodtak, eléggé gondoskodtak a nép boldogságáról.

A római birodalom írói kényurak alatt éltek, kiknek uralma alatt száz nemzet olvadt egybe, s kiknek kertjeik befedték volna a phliasi és plataei kis köztársaságokat. S még sem szüntek meg, nagy szavakban szónokolni a kötelességről: mindent feláldozni oly országért, melynek semmit sem köszönhettek.

Szint' azon okok, melyek a görögök hajlamaira befolyással voltak, hatalmasan hatottak az olasz kevésbbé erőteljes s merész jellemére. Az olaszok, mint a görögök, kis községek tagjai voltak. Minden embernek nagy érdekében feküdt a társaság boldogulása, melyhez tartozott, s részese volt vagyonossága és szegénysége, dicsősége és gyalázatának. Machiavelli korában különösen így állt a dolog. Közesemények roppant nyomort okoztak volt magán polgároknak. Az északi beütők szükségét hoztak asztalukra, gyalázatot ágyaik-, tüzet házaikra s kést gégejüknek. Természetes, hogy azon férfiú, ki hasonló időkben él, túlbecsüli azon eszközök fontosságát, melyek egy nemzetet félelmessé tesznek szomszédai előtt, s nem méltányolja eléggé azokat, melyek belülről boldogítanak.

Nincs figyelemre méltóbb Machiavelli politikai értekezéseiben, mint elméjének azon egyenessége, melyet e munkák tanúsítanak. Ott, hol az író téved, csaknem oly erősen tűnik ki, mint a hol igaza van. Soha nem állít fel hamis véleményt, mert új vagy ragyogó, mert szeren-

csés mondatba ruházhatná vagy egy ügyes álókkal védhetné. Tévedései egyszerre megmagyarázvá, ha azon körülményekre útalunk, melyekbe helyezve volt. Világos, hogy nem kereste ki őket, útjában feküdtek, s alig voltak kikerülhetők. Ily tévedést szükségkép elkövet minden tudomány kora elmélkedője.

E tekintetben mulattató összehasonlítani a *Principet* s *Beszélgéseket Törvények szellemével*. Montesquieu nagyobb hirhedtségnek örvend, mint a modern Európa bármelyik politikai írója. Valamit kétségtelenül érdemének köszön, de szerencsájének sokkal többet. Magára vonta a francia nemzet figyelmét azon pillanatban, midőn az a politikai s vallási vakbuzgóság hosszas alvásából felébredt, s következként kedvenczczé lett. Az angol azon időben nem kevésbbé bámúlatos csudának tartott egy, alkotmányos fék- s alaptörvényekről beszélő francziát, mint betanított malaczt vagy zenélő gyermeket. Megvesztegető, de sekélyes, hatásra törekvő, közönyös az igaz iránt, mohó rendszert építeni, de gondtalan azon anyag gyűjtésében, melyből egyedül lehet ép s tartós rendszert alkotni: az elmélet mestere oly gyorsan s oly gyengén állíta föl elméleteket, mint kártyavárakat, alig tervezve, már befejezve, alig fejezve be, elfújva, alig fújva el, feledve. Machiavelli csak azért téved, mivel tapasztalását igen sajátságos társadalmi állapotban szerezvén: az nem képesítheté őt mindig ki-

számítani oly intézmények sikerét, melyek különböznek azoktól, melyek hatását látta. Montesquieu téved, mert valami szépet tudna mondani, s eltökélte azt elmondani. Ha az előtte levő phaenomena nem felel meg céljának, az egész történetet fel kell kutatnia. Ha semmi hiteles tanuságon alapulót nem lehet úgy kinyújtani vagy elmetszeni, hogy bele illjék procrustes-i hypothesis-eibe, valamely óriás meséhez folyamodik Siam-, Bantam- vagy Japánról, oly írók által mondva el, kik mellett Lucian vagy Gulliver igazmondók, s kik kétszeres jogon hazugok, mint utazók s mint jezsuiták.

Gondolat s kifejezés helyessége rendesen együtt járnak. Homály s negéd az irály legnagyobb két hibája. A kifejezések homálya gyakran az eszmék zavarából ered; és ugyanazon vágy, mely minden áron ragyogni akarván, negédet szül az író modorában, valószínűleg álokoskodást szülend okoskodásiban. Machiavelli éles, nyílt esze világos, férfias, síma nyelvében mutatkozik. A Montesquieu stílje ellenben minden lapon élénk és elmés, de tévedt főt tanúsít. A kitétel minden műfogását, az oraculum titokszerű rövidségétől egy párisi piperőcz csevegéseig alkalmazza, hogy némely tétel hibásságát, a másikat elcsépeltségét eltakarja. Képtelenségeket epigrammákká tesz, kétségbe nem vont igazat talánynyá homályosít. A legerősebb szem csak nehezen állhatja ki a fényt, mely némely helyet megvilágít, vagy hathat át a sötéten, melybe másokat borít.

Machiavelli politikai munkái különös érdeket nyernek a búskomolyság által, melyet nyilvánít mindenkor, ha oly tárgyat érint, a mely hazája balsorsával összefügg. Alig lehet fájdalmasabb helyzetet képzelni, mint a nagy emberét, ki el van kárhoztatva, egy kimerült ország lassú halálküzdését virrasztani, ápolni a feloszlását megelőző eszméletlenség s őrzöngés változó rohamaiban, s az életerő symptomait egyenkint enyészni látni, míg semmi nem marad hátra, mint hidegülés, sötétség, rothadás. Ez örömtelen s hálátlan kötelességre volt Machiavelli hivatva. A próféta erőteljes szavaival: „megörült a látványtól; melyet szemei láttak;“ egyenetlenség a tanácsban, elpuhultság a táborban, kiölt szabadság, hanyatló kereskedelem, beszennyezett nemzeti becsület, egy felvilágosodott s virágzó nép tudatlan vadak kegyetlenségének oda engedve. Ha bár nézetei nem kerülheték ki-azon politikai erkölcstelenség ragályát, mely honosi közt általános volt, természeti hajlama úgy látszik, inkább szigorú s heves, mint hajlékony s ármányos vala. Ha Florencz nyomora és süllyedése; s a gyalázatos önkény, melyet saját maga szenvedett, felmerülnek elméjében, hivatása s nemzete síma cselét a megvetés s harag nyílt keserűségével váltja fel. Úgy beszél, mint ki belé betegedett a szerencsétlen időkbe s aljas népbe, melyek közé sorsa vetette. Sovárog a régi Róma ereje, dicsősége, Brutus fascese, s Scipio kardja, a curuli szék méltósága s a diadal-

áldozatok véres pompája után. Azon napokba látszik vissza várázsolva, melyekben nyolczszáz-ezer harczos ragadt fegyvert a gall beütés hírére. Egészen azon büszke s bátor senatorok szellemét leheli, kik feledik a természet legdrágább kötelékeit a közkötelesség parancsaiért, kik megvetéssel nézik Pyrrhus elefántjait s aranyát, kik változtatlan lélekjelenléttel hallják a cannaei rémes hireket. Miként egy ódon templom, melyet a későbbi kor barbar építészete eléktelenített, jelleme magoktól a körülményektől, melyek lealacsonyítják, érdeket nyer. Az eredeti arányosság, szemben a jelen silány, oda nem illő adalékokkal, még feltűnőbbé válik.

A leirtuk érzületek befolyása nem egyedül irataiban tetszik föl. Lelkesedése, megfosztva a pályától, melyet választott volna, kétségbeesett könnyelműségben látszik útat törni magának. Bosszúálló öröme volt oly társaság nézeteinek sértésében, melyet megvetett. Kezde nem gondolni az illemmel, mit egy irodalmi s politikai világban oly nagy kitűnőségű férfitől vártak. Társalgásának sarcasticus keserősége elkedvetleníté azokat, kik hajlandóbbak voltak féktelenségét inkább kárhoztatni, mint saját koresosulásukat, és kik képtelenek voltak megérteni azon érzületek erejét, melyeket a szerencsétlen tréfái, s a bölcs dőreségei alá rejt.

Még Machiavelli történeti munkáinak szemléje van hátra. Castruccio Castracani élete csak

igen röviden foglalkoztathat, s alig lett volna szükséges tekintetbe vétele, ha a közfigyelem nagyobb mértékében nem részesült volna, mint mi-nőt érdemelt. Igaz, ritka könyv lehetne érdeke-sebb, mint egy oly tollal írt gondos és okos rajz a híres luccai hercegről, a ki legkitünőbb azon olasz főnökök közt, kik hasonlóan Pisistratus és Gelonhoz, inkább érzett, mint látott hatalmat ke-restek, s kiknek hatalmuk nem a törvények vagy rendeletéken, hanem közszereteten s személyes nagy tulajdonaikon alapúlt. Ily munka kitárná előttünk azon oly sajátságos s oly gyakran félre-magyarázott hatalomnak valódi természetét: melyet a görögök zsarnokságnak neveztek, s mely a hübéri rendszer által némiként módosítva, újra feltűnt a Lombárd s Toscan köztársaságokban. De Machiavelli e kis dolgozata semmi tekintetben nem történet. Nincsen igénye a hűséghez. Csekélység és nem igen sikerült csekélység. Alig hi-telesebb a *Belphegor* című novellánál, és jóval unalmasabb.

Utolsó nagy műve e híres embernek szülő-városa története volt. A pápa parancsára írta, ki is, mint a Medicis-ház feje, azon időben Florencz fejedelme volt. A Cosmo, Piero és Lorenzo jellemét azonban oly nyíltsággal s részrehajlatlanúl tárgyalja, mely mind az író-, mind a pártfogónak becsületére válik. A függés nyomora, megalázása a kenyér, mely keserűbb minden más tápláléknál, a lépcsők, melyek fárasztóbbak minden más ma-

gaslatnál, nem törték meg Machiavelli lelkét. A legmegrontóbb állás egy megrontó rendben nem rontá meg Kelemen nagylelkű szívét.

A történet nem nagy szorgalom és kutatás gyümölcsének látszik. Kérdésen kívül nem pontos. De csinosabb, élénkebb s festőibb, mint bármely másik olasz nyelven. Az olvasó, úgy hiszszük, elevenebb s hűbb benyomást nyer belőle a nemzeti jellemről és szokásokról, mint más szabatosabb elbeszélésekből. Igazat szólva, a könyv inkább a régi, mint a modern irodalomhoz tartozik. Nem Davila és Carendon, hanem Herodotos és Tacitus stíljében írta. A classicus történetet csaknem tényeken alapuló regényeknek nevezhetni. Az elbeszélés, minden főpontjában kétségtelenül igaz. Hanem a számos csekély események, melyek az érdeket növelik, szavak taglejtések, arczjáték, világos, hogy a szerző képzelő tehetségének szülöttei. Az utóbbi idők szokása különböző. Az író pontosabb elbeszélést nyújt. De kétséges, vajon az olvasó helyesebb fogalmat nyer-e. A legjobb arczképek azok, melyekbe egy kis torzítás vegyül; s nem vagyunk benne bizonyosak, vajon nem azok-e a legjobb történetek, melyekben a költött elbeszélések egy kis túlzása van észélyesen alkalmazva. Valami vész a pontosságból, de sokat nyertünk hatás tekintetében. A gyengébb vonások elhanyagolvák, hanem a nagy, jellemző vonások örökre bevésvék az elmébe.

A történet Lorenzo Medicis halálán végző-

dik. Úgy látszik, Machiavellinek szándokában feküdt, azt későbbi korszakig folytatni. De halála gátlá a kivitelben; és a mélancholicus feladat: elmondani pusztulását és szégyenét Itáliának, Guicciardinira maradt.

Machiavelli elég hosszan élt, hogy lássa azon utolsó küzdelem kezdetét, melyet Florenczért vívtak. Kevéssel halála után az egyeduralom véglegesen megalakult. Nem olyan, mint minőnek alapját Cosmos oly mélyen fekteté az intézményekbe, s honfitársai szívébe, és melyet Lorenzo minden tudomány és művészet diadalemlékével szépített, hanem útálatos zsarnokság: kevély és aljas, kegyetlen és gyenge, bigott és kéjvadászó. Machiavelli jelleme gyűlölt volt Italia új urai előtt; s elméletének azon részei, melyek szorosan meggyeztek saját mindennapi gyakorlatukkal, ürügyet nyújtottak emléke beszennyezésére. Munkáit a tudósok hamisan adták elő, a tudatlanok balúl magyarázták, az egyház megróttá, s böcsmérelték a tettetett erény egész haragjával egy aljas kormány eszközei s egy még aljasabb babona papjai. Azon férfiú neve, kinek lángesze megvilágítja az államtudomány minden sötét helyét, és a ki hazafiúi bölcseségének egy elnyomott nép szabadítása és boszúja utolsó kilátását köszönte, a gyalázat közmondásává lett. Csontjai tovább kétszáz évnél feküdtek kitüntetés nélkül. Végre egy angol nemese adá meg az utolsó tiszteletet Florencz legnagyobb államférfiának. A Santa-Croce egyházban

emelte monumentumot emlékének, melyet tisztelettel tekint mind az, ki meg tudja különböztetni egy nagy szellem erényeit egy elfajúlt kor romlottóságától, s a melyhez még mélyebb hódolattal járuland, ha a tárgy, melynek nyilvános élete szentelve volt, el lesz érve, az idegen-járom lerázva, ha egy második Procida megbosszúlandja Nápoly sérelmeit, ha egy szerencsésebb Rienzi visszaadandja Róma nagyságát, midőn Florenz és Bologna utczái újra viszhangozzák régi harckialtásukat: Popolo; popolo; muoiano i tiranni. (Nép! nép! vesszenek a zsarnokok!)

Berlin 1751 IV. 21.